

Історія

УДК 94(474.5)“1864/1905”

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19752592>**Рух книгонош у Литві як форма культурного спротиву Російській імперії
(1864–1904 рр.)****Дяченко Ольга Володимирівна,**

кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувачки кафедри спеціальних галузей історичного знання та дидактики історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна, <https://orcid.org/0009-0008-7186-1066>

Прийнято: 09.04.2026 | Опубліковано: 25.04.2026

***Анотація.** Метою статті є дослідження процесу формування та діяльності руху книгонош у Литві в умовах заборони литовського друку латинським шрифтом у 1864–1904 рр., а також визначення особливостей його діяльності як чинника збереження національної мови й книжкової традиції в період російського імперського тиску. Методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема аналіз і синтез, системний підхід, порівняльно-історичний метод, історико-генетичний, історико-типологічний та проблемно-хронологічний методи. Джерельну базу становлять опубліковані архівні матеріали, адміністративна документація Російської імперії та епістолярні джерела.*

Результати дослідження. Проаналізовано політико-правові та соціокультурні умови виникнення цього явища після придушення повстання

1863–1864 рр. Особливу увагу приділено процесу формування та функціонування нелегальних мереж поширення литовської книжкової продукції, надрукованої за межами імперії – передусім у Східній Пруссії та США. Розглянуто організаційні структури руху книгонош, соціальний склад його учасників, логістичні маршрути транспортування літератури та практики конспірації. Показано роль католицького духовенства, насамперед єпископа Мотеюса Валанчюса, а також діяльність окремих діячів і громадських ініціатив у збереженні литовської мови та книжкової традиції.

На основі аналізу опублікованих архівних матеріалів, адміністративної документації Російської імперії та епістолярних джерел доведено, що рух книгонош відіграв ключову роль у формуванні національної свідомості литовців і став важливим чинником модерного національного відродження наприкінці XIX – на початку XX ст. Наголошується, що досвід литовського книгоношества має значний порівняльний потенціал для вивчення інших національних рухів Центрально-Східної Європи, зокрема українського, в умовах імперського тиску.

***Ключові слова:** рух книгонош, Литва, заборона друку, культурний спротив, русифікація, Російська імперія, національне відродження, національна ідентичність.*

The Book smugglers' movement in Lithuania as a form of cultural resistance to the Russian Empire (1864–1904)

Olha Diachenko,

PhD in History, Associate Professor, Acting Head of the Department of Specialized Fields of Historical Knowledge and History Didactics,

Oles Honchar Dnipro National University,

Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0008-7186-1066>

Abstract. *The purpose of the article is to examine the process of formation and activity of the Lithuanian book smuggler movement under the conditions of the ban on Lithuanian printing in the Latin script in 1864–1904, as well as to identify the specific features of its activity as a factor in preserving the national language and book tradition during the period of Russian imperial pressure.*

Methods. *The study employs a комплекс of general scientific and special historical methods, including analysis and synthesis, a systems approach, the comparative-historical method, as well as historical-genetic, historical-typological, and problem-chronological methods. The source base consists of published archival materials, administrative documentation of the Russian Empire, and epistolary sources.*

Results. *The political, legal, and sociocultural conditions that led to the emergence of this phenomenon after the suppression of the 1863–1864 uprising are analyzed. Particular attention is paid to the formation and functioning of illegal networks for the distribution of Lithuanian printed materials produced outside the empire, primarily in East Prussia and the United States. The organizational structures of the book smuggler movement, the social composition of its participants, logistical routes for transporting literature, and practices of secrecy are examined. The role of the Catholic clergy, especially Bishop Motiejus Valančius, as well as the activities of individual actors and civic initiatives in preserving the Lithuanian language and book tradition, is highlighted.*

Conclusions. *Based on the analysis of published archival materials, administrative documentation of the Russian Empire, and epistolary sources, it is demonstrated that the book smuggler movement played a key role in shaping Lithuanian national consciousness and became an important factor in the modern national revival in the late nineteenth and early twentieth centuries. It is emphasized that the experience of the Lithuanian book smuggling movement has significant*

comparative potential for studying other national movements in Central and Eastern Europe, particularly the Ukrainian one, under conditions of imperial pressure.

Keywords: *book smuggler movement, Lithuania, ban on printing, cultural resistance, Russification, Russian Empire, national revival, national identity, imperial policy.*

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. литовські землі переважно перебували у складі Російської імперії, яка впроваджувала умови жорсткого імперського тиску, що проявлявся у забороні мови, латинського алфавіту та традиційних форм культурного самовираження. Одним з інструментів російської політики стала заборона друку литовською мовою латинським шрифтом у 1864–1904 рр. У відповідь на ці обмеження литовці сформували унікальний за своїм характером рух книгонош, діячі якого нелегально ввозили та поширювали літературу. Це відіграло важливу роль у збереженні литовської мови, культури та формуванні національної свідомості.

Важливо, що литовський досвід руху книгонош є близьким Україні як за історичними обставинами (заборону литовської літератури латиницею можна порівняти із заборонами Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського акту 1876 р.), так і за ціннісними орієнтирами, адже обидва народи зазнавали тривалих утисків мови та культури з боку Російської імперії, не мали можливості досліджувати своє минуле у радянській тоталітарній державі: пам'ять про литовське національне відродження була практично викреслена з простору Литви. Сьогодні, коли Україна перебуває в процесі утвердження свого місця серед європейських держав, надзвичайно важливим є глибоке осмислення історичного досвіду країн Європи, зокрема Литви, з якою наша держава має багато історичних зв'язків. До того ж, дослідження литовського руху книгонош є актуальним для порівняльних досліджень з історії

національних рухів у країнах Європи, національного відродження народів XIX – початку XX ст.

Крім того, актуальність теми визначається й її недостатньою систематизацією в українській історіографії. Хоча окремі аспекти діяльності книгонош висвітлювалися в працях литовських та зарубіжних дослідників, комплексний аналіз руху книгонош як соціального, культурного та національного явища потребує подальшого опрацювання, зокрема в межах порівняльних студій історії національних рухів. У зв'язку з цим ключовим дослідницьким питанням є з'ясування механізмів функціонування руху книгонош як форми культурного спротиву та визначення чинників його ефективності в умовах імперської заборонної політики. Це дає змогу поглибити розуміння ролі громадянських ініціатив у процесах національного відродження.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що ефективність руху книгонош зумовлювалася поєднанням соціальної самоорганізації, підтримки духовенства та розгалуженої мережі нелегального поширення літератури, що дозволило зберегти національну ідентичність литовців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологія дослідження.

Проблема діяльності литовських організацій книгонош та їхнього місця в суспільному житті Литви другої половини XIX – початку XX ст. посідає помітне, проте нерівномірне місце в сучасній історіографії. Зазначимо, що історіографія даної теми активно досліджується та вивчається литовськими дослідниками. В Україні, праці практично відсутні.

Умовно наявні наукові праці з означеної проблематики можна поділити на кілька груп. До першої належать дослідження, присвячені культурно-історичному контексту та ролі руху книгонош у процесах національного відродження. Другу групу становлять праці, у яких увагу зосереджено на організаційних аспектах діяльності книгонош, зокрема мережах поширення

літератури та соціальному складі учасників. Третю групу формують дослідження біографічного спрямування, у яких розглядається діяльність окремих представників руху. Такий підхід дозволяє систематизувати науковий доробок і виявити основні напрями дослідження проблеми.

У працях В. Гулевича [3] та Б. Калушкявічюса, К. Місіуса [12] діяльність книгонош розглянуто крізь призму історії культури. Авторами проаналізовано причини формування мереж поширення «нелегальної» літератури та вплив заборони друку латинським шрифтом на трансформацію литовської національної свідомості та роль священнослужителів, інтелігенції, селян в організації національно-культурницького спротиву. Порівняльний вимір національного відродження Литви та України охарактеризовано у статті І. Герасименко [2], в якій наголошено на спільності історичних викликів, зумовлених імперською політикою, та на ролі культури й мови як ключових чинників національного самоствердження. У зазначеній праці рух книгонош розглянуто як один із проявів романтичної фази національного відродження, проте без детального аналізу його організаційної структури.

Безпосередньо ролі руху книгонош у литовському національному відродженні присвячено невелику статтю К. Дірявки, де акцент зроблено на внеску нелегального поширення літератури для збереження литовської мови та формування національної свідомості у литовців [5].

Культурно-історичний контекст проблеми подано в узагальнювальних виданнях з історії Литви, зокрема в праці за редакцією А. Бумблаускаса. У цих роботах рух книгонош характеризується як унікальне явище литовської історії кінця XIX ст., що поєднувало риси культурно-освітньої та національної діяльності [7].

Також нами використано праці, які присвячено конкретним учасникам руху книгонош – Б. Калушкявічюса та О. Жемайтіте-Наркевічене. До них належать і енциклопедичні статті. Ці статті містять матеріал щодо окремих

біографічних постетай, їх соціальне походження, маршрути доставки літератури, географії руху [11; 12; 19; 20].

Одним з провідних дослідників історії Литви XIX – початку XX ст. є Вітаутас Меркіс. Його наукові дослідження присвячено питанням литовського національного відродження, заборони литовського друку латинським шрифтом та нелегальному поширенню книжкової продукції [13-15]. Велику увагу в цих дослідженнях приділено біографічному виміру руху книгонош, зокрема діяльності єпископа Мотеюса Валанчюса. Дослідник наголосив на ролі духовенства та світської інтелігенції в організації нелегальних культурних ініціатив, а також на здатності руху книгонош до самоорганізації та адаптації в умовах репресивної політики Російської імперії [15].

Останніми роками спостерігається зростання інтересу до вивчення нелегальних практик поширення інформації та книжкової культури в ширшому соціальному контексті. Зокрема, у статті М. Якуліса та співавторів (2024) досліджено механізми функціонування контрабандних мереж у прикордонних регіонах Литви, що дозволяє глибше зрозуміти поведінкові моделі учасників нелегальних практик та особливості їхньої організації [6].

Водночас зазначені дослідження різняться за своїми підходами: якщо одні автори акцентують увагу на культурницькому значенні руху книгонош, то інші розглядають його передусім як елемент соціальної самоорганізації та нелегальних практик. Попри значний внесок дослідників, у більшості праць відсутній комплексний аналіз руху книгонош як цілісного соціокультурного явища, що поєднує ідеологічні, організаційні та повсякденні практики спротиву.

Джерельною базою нашого дослідження є комплекс опублікованих архівних матеріалів, щодо заборони Російською імперією литовської преси та діяльності книгонош протягом 1864–1904 рр.

Ключове місце серед використаних джерел посідає збірник документів «Didžiosios knygnešių bylos» («Великі справи книгоношів»), де опубліковано архівні матеріали, щодо діяльності руху книгонош [4]. Документи відображають причини виникнення руху книгонош, основні напрями функціонування товариств, зокрема Гаршвайської громади, організацій «Атгая», «Сетин», «Артою» та «Литовські слуги» протягом 1864–1904 рр.

Також нами використано джерела, що висвітлюють історію численних заборон литовської преси як елемент імперської мовної та культурної політики. Це ціла система адміністративних розпоряджень та циркулярів російської влади та чиновників (зокрема М. Муравйова, К. Кауфмана, П. Валусєва), які забороняли друкувати, ввозити та поширювати литовські тексти латинським шрифтом, запроваджували жорсткий цензурний контроль і передбачали конфіскацію нелегальних видань [16].

Використана нами джерельна база дозволила комплексно дослідити нормативно-адміністративні засади заборони литовської преси та практичну діяльність руху книгонош, поєднуючи матеріали офіційного походження з джерелами особового характеру.

Методологічну основу дослідження становлять принципи науковості, історизму та об'єктивності, що дозволили розглянути рух книгонош як історичне явище в контексті національно-визвольних процесів Центрально-Східної Європи. У роботі використано системний аналіз для вивчення механізмів функціонування нелегальних мереж розповсюдження забороненої літератури, а також порівняльно-історичний метод, який дозволив зіставити литовський досвід культурного опору з аналогічними процесами в інших країнах регіону.

Також для розв'язання поставлених нами завдань застосовано загальнонаукові методи – аналіз та синтез і спеціально-історичні методи: історико-генетичний для з'ясування витоків та еволюції руху; історико-

типологічний для класифікації форм діяльності книгонош та статистичний метод при аналізі кількісних показників діяльності контрабандних мереж і соціального складу їх учасників; проблемно-хронологічний підхід, що дає змогу через дослідження діяльності окремих осередків та персоналій (зокрема Ю. Бялініса, М. Валанчюса, М. Янкуса) відтворити загальну картину ненасильницького спротиву імперській асиміляційній політиці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

В українській історіографії зазначена тема є малодослідженою, що зумовлює наукову лакуну в українському дослідницькому просторі. Водночас, досі бракує комплексних порівняльних студій, які б зіставляли литовський досвід культурного опору з такими ж процесами українського національного відродження під тиском Російської імперії. Такий порівняльний підхід дозволив би глибше осмислити спільні та відмінні механізми збереження національної ідентичності та ролі громадянської ініціативи в умовах російських мовно-культурних заборон.

Метою статті є комплексний аналіз процесу формування та діяльності руху книгонош у Литві в умовах заборони друку латинським шрифтом у 1864–1904 рр., а також визначення його ролі як форми культурного спротиву та чинника національного відродження.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- проаналізувати процес формування та організаційного оформлення руху книгонош у 1864–1904 рр.;
- дослідити основні форми та напрями діяльності книгонош;
- охарактеризувати соціальний склад учасників руху та визначити роль окремих соціальних груп у його функціонуванні;
- розкрити внесок ключових діячів та громадських ініціатив у розвиток руху книгонош;

– визначити значення руху книгонош у збереженні литовської мови, книжкової традиції та формуванні національної свідомості.

Виклад основного матеріалу:

Наприкінці XVIII ст., після третього поділу Речі Посполитої, більшу частину території литовських земель приєднано до Російської імперії, яка створила на цих землях Литовське генерал-губернаторство, поділене на губернії. Після польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., до якого приєдналося багато литовців, відбулося посилення русифікаційної політики на литовських землях.

Застосування історико-генетичного методу дозволяє простежити передумови виникнення руху книгонош у контексті змін імперської політики та еволюції форм культурного спротиву.

Причиною посилення репресій стало наступне польське повстання 1863–1864 рр., активну участь у якому знову взяли й литовці. Після жорстокого придушення повстання російська влада заборонила вживати назви «Польща» та «Литва», закрила католицькі монастирі й парафіяльні школи [7, с. 308]. Генерал-губернатор М. М. Муравйов у 1864 р. ініціював заборону на друкування литовською мовою букварів, офіційних видань та будь-яких видань. У Віленській губернії бнавчання литовською мовою було повністю припинено, а в Ковенській – обмежено лише початковою школою [8].

Замість традиційної латиниці влада запровадила так звану «громадянку» (литовські слова, написані кириличними літерами), розроблену І. П. Корніловим. Метою цієї «реформ» було запобігання полонізації литовців, нейтралізація польського культурного впливу та прискорена асиміляція місцевого населення з росіянами [12, с. 278]. Наступний губернатор – К. П. Кауфман – розширив ці обмеження на всі види видань, що було закріплено циркуляром Міністра внутрішніх справ від 6 вересня 1865 р. [1,

с. 14], а у 1866 р. це рішення затвердив імператор Олександр II. З 1874 р. заборона поширилася і на готичний шрифт [1, с. 19].

За допомогою таких жорстких заходів царський уряд намагався запобігти поширенню антиросійських настроїв серед польського і литовського населення, а в перспективі – русифікувати та інтегрувати поляків і литовців до складу російської «нації».

Однак, намір влади в литовській писемності замінити традиційну литовську абетку кирилицею провалився, оскільки литовці чинили відчайдушний опір. Припустимо, що, якби влада дозволила литовські початкові школи і не забороняла в них працювати вчителям-литовцям, не вдавалася б до дискримінаційних дій проти Католицької церкви, то російська абетка могла б і не зустріти бойкоту.

Жемайтійський єпископ М. Валанчус, збагнувши задуми влади, через священників поширив думку, що читати такі владою «дозволені» книжки кириличним шрифтом католикові грішно. Тому їх практично ніхто не купував і й не читав. Єпископ таємно організував друкування литовських видань латинським шрифтом у Східній Пруссії, а пізніше, і в США, та їхнє нелегальне поширення в Литві [5, с. 35]. Спроба замінити латиницю кирилицею провалилася, адже за 40 років влада змогла видати лише 60 найменувань книг «громадянкою», оскільки населення їх бойкотувало [19].

Документи свідчать, що через книгоношу Юргіса Бялініса єпископ передав кошти ксьондзу Йонасу Забярману в Тільзіт для відкриття друкарні, де було надруковано перші 9 брошур [14]. У цих виданнях М. Валанчус закликав до боротьби проти русифікації та захисту католицької церкви. У своїх книгах він виступав проти насильного навернення в православ'я, закликав боротися проти русифікації та навчати дітей литовської молитви. Організація діяла в 1868-1870 рр. і була викрита. До в'язниці потрапило 17 осіб, однак єпископ уник арешту.

З появою литовських видань у Східній Пруссії постало питання «Хто буде розповсюджувати литовську літературу?». Таким чином, сформувався особливий прошарок людей – книгоноші. Це були свого роду досвідчені «контрабандисти» та ідейні просвітники, які нелегально, часто ризикуючи життям, перевозили літературу через кордон і поширювали її [12]. Протягом 1865–1904 рр. у Пруссії надруковано 1830 видань, а в США за період 1874–1904 рр. – ще 701 видання [14]. Розквіт руху припав на 1890-ті рр. Важливим центром став маєток видавця Мартінаса Янкуса в Біцянах, відомий як «Мекка книгонош» [13, с. 132-136]. Таким чином, у межах цього руху сформувалися механізми збереження рідної мови, книжкової традиції й національної пам'яті, які забезпечили тяглість литовської ідентичності в умовах тривалого адміністративного тиску.

Формування та розвиток руху книгонош у Литві є унікальним прикладом ненасильницької боротьби суспільства в умовах жорсткого адміністративного тиску. Механізми діяльності зазначеного нами руху пройшли шлях від поодиноких спроб перевезення літератури до створення потужних підпільних мереж, що охоплювали територію не лише Литви, а й сусідніх регіонів. Використання системного підходу дає змогу розглядати рух книгонош як цілісну соціокультурну систему, що включає організаційні структури, логістичні механізми та практики конспірації.

Юридична площина боротьби з таким явищем, як книгоноші, була складною. Перші справи 1865 р. виявили неготовність імперської системи до масового опору. До 1870 р. покарання визначалися переважно адміністративно. Часто, за розповсюдження літератури латиницею штрафували на 25 рублів [2]. З часом, коли влада зрозуміла, що штрафи не зупиняють потік книг, справи почали передавати до повітових, мирових, а згодом і окружних судів [18, с. 346]. Суми штрафів зросли до 250 рублів, а за кожне виявлене видання написане латиницею нараховувалося додатково 7,5 рублів [18, с. 288]. Дорога

нелегальних видань до читачів була дуже важкою. Так, віленський генерал-губернатор П. Д. Святополк-Мирський у своєму звіті за 1902–1903 рр. відзначав: «*На митниці литовських книг вилучено: у 1891-1893 рр. – 37 718, в 1894-1896 рр. – 40 335, в 1897-1899 рр. – 39024, в 1900-1902 рр. – 56 182, а в 1903 р. – 23 079*» [17].

Звісно, ефективність діяльності руху не могла б забезпечуватися без залучення мешканців прикордоння, чіє знання ландшафту та режимів прикордонників дозволяло знаходити вразливі місця в системі російського митного та жандармського нагляду. Прусські друкарі, адаптуючись до умов підпілля, навіть розробили специфічну методику пакування: видання формували у щільні тюки вагою близько двох пудів (32 кг), що було оптимальним для фізичного перенесення однією особою. Для транспортування через лінію кордону книгоноші часто наймали фізично витривалих помічників, які доставляли вантаж до проміжних пунктів – прикордонних шинків або приватних садиб.

Подальше транспортування літератури вглиб підросійської Литви вимагало неабияких зусиль та методів маскування. Часто використовували вози з подвійним дном, ховали книги у сіно, дрова чи сільськогосподарську продукцію. Вдавались навіть до імітації поховальних процесій, де літературу розміщували в трунах, що дозволяло безперешкодно минати поліцейські пости [9, с. 11].

Для більшості розповсюджувачів забороненої літератури така діяльність часто була поєднана з дрібною торгівлею, що забезпечувало економічне виживання (оскільки книготоргівля була ризикованою і малоприбутковою). Також активно розповсюджували літературу священники в костелах у вигляді молитовників під час недільних богослужінь та релігійних свят [7, с. 203].

Важливою складовою цієї системи були й підпільні школи, де вчителі використовували ввезені підручники для навчання дітей рідною мовою.

Завдяки розгалуженості мережі, на кінець XIX ст. практично в кожному населеному пункті Литви була забезпечена доступність забороненого литовського слова [11].

Застосування історико-типологічного методу дає змогу класифікувати учасників руху за соціальними групами та визначити їхню роль у функціонуванні мереж. Соціальний аналіз учасників руху свідчить про його загальнонародний характер. Ініціатива налагодження книгодрукування рідною мовою належала, насамперед, духовенству та молодій інтелігенції (зокрема Вінцасу Кудірці та Йонасу Басанавічюсу). Однак основною рушійною силою були селяни, які становили майже 80% від загальної кількості учасників. За весь час дії заборони постраждало близько 1584 осіб: 52 було заслано до Сибіру, сотні пройшли через в'язниці та штрафи [13, с. 276]. Зупинити рух було неможливо навіть попри те, що влада виплачувала прикордонникам премії (10 копійок за книгу або 10 рублів за пуд газет) [12, с. 279]. За статистикою, владі вдалося конфіскувати лише близько 8-10% усієї «контрабандної» літератури [1].

Масштабність та тривалість руху книгонош стали можливими завдяки вдалій співпраці релігійних та інтелектуальних еліт із безпосередніми виконавцями, серед яких переважна більшість – селяни.

Аналіз литовської історіографії, зокрема праць В. Меркіса [13-15], дозволив виокремити ключові постаті діячів, організаторів, координаторів руху книгонош. Звісно, що центральною постаттю, яка заклала фундамент ідеологічного опору, став єпископ Мотеюс Валанчюс (1801–1875), адже саме він перетворив релігійну мережу на інструмент національно-культурного виживання. Його роль полягала не лише у фінансуванні перших друкарень у Тільзіті, а й у створенні морально-етичного фундаменту спротиву. М. Валанчюс мобілізував духовенство та зробив костели основними пунктами комунікації між книгоношами та народом [14].

У подальшому розвитку руху важливу роль відіграла й місцева інтелігенція, яка забезпечила його функціонування на регіональному рівні. Однією з ключових постатей став Юргіс Бялініс (1846–1918), який виступив не лише як книгоноша, а й як стратег. Він організував нелегальне просвітницьке Гаршвйайське товариство, займався редагуванням газет, організував конспіративні маршрути тощо [18]. За активну роботу Ю. Бялініса називали «королем книгонош». Разом з ним працювали також Вінцас Кудірка (1858–1899) та Йонас Басанавічюс (1851–1927). Вони надали рухові книгонош ідеологічної глибини – видавали часописи «Aušra» (Зоря) та «Varpas» (Дзвін). Ці видання формували національну свідомість литовського народу та піднімали питання культури [13, с. 203-208].

Велика заслуга у розвитку та діяльності руху лежить і на видавцях та власниках друкарень, серед яких Мартінас Янкус (1858–1946). Він перетворив свій маєток у Східній Пруссії на друкарню, яка згодом стала центром нелегального книгодрукування.

Одним із найяскравіших представників селян був легендарний Вінцас Юшка (1860–1939). Його діяльність у регіоні Кретинги стала взірцем професіоналізму та конспірації. Для В. Юшки розповсюдження національної літератури стало сенсом життя. Йому вдалося організувати складні логістичні маршрути, завдяки яким через кордон переправлялися тисячі примірників забороненої літератури. Його постать символізує незламність литовського селянина, який свідомо йшов на ризик заради майбутнього нації. У 1894 р. арештовано та заслано до Вологодської губернії [20].

Важливо зазначити, що книгоноші діяли не поодинці, а в межах таємних нелегальних товариств, які мали чіткий розподіл ролей, розроблені маршрути перевезення та систему взаємної підтримки. Серед них виділялися: «Гаршвйай» (Garšvių draugija), «Атгая» (Atgaja), «Сетінас» (Sietynas) [19]. Такі об'єднання забезпечували безперервність книжкового обігу навіть в умовах посиленого

нагляду з боку поліції та жандармерії. Їхня діяльність свідчить про високий рівень самоорганізації та наявність елементів громадянського суспільства в умовах відсутності політичної автономії.

Порівняльно-історичний метод дозволяє розглядати литовський рух книгонош у ширшому контексті аналогічних форм культурного спротиву в країнах Центрально-Східної Європи.

Висновки. У результаті проведеного дослідження з'ясовано історичні передумови виникнення руху книгонош у Литві, які були зумовлені політикою русифікації Російської імперії та заборонаю литовського друку латинським шрифтом у 1864–1904 рр. Встановлено, що ці обмеження стали каталізатором формування нелегальних форм культурної діяльності, спрямованої на збереження національної ідентичності.

Проаналізовано процес формування та функціонування руху книгонош як цілісної соціокультурної системи. Доведено, що він пройшов еволюцію від поодиноких ініціатив до розгалуженої мережі нелегального поширення літератури, яка охоплювала значні території та ґрунтувалася на чітко налагоджених логістичних маршрутах і практиках конспірації.

З'ясовано основні напрями діяльності книгонош та охарактеризовано соціальний склад учасників руху. Визначено, що його функціонування забезпечувалося взаємодією різних соціальних груп – духовенства, інтелігенції та селянства, що свідчить про його загальнонародний характер.

Проаналізовано внесок окремих представників руху книгонош, зокрема Мотеюса Валанчюса та Юргіса Бялініса, у його організаційний розвиток і поширення літератури, що відіграло важливу роль у збереженні національної свідомості.

Доведено, що рух книгонош відіграв визначальну роль у збереженні литовської мови, книжкової традиції та став важливим чинником модерного національного відродження наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Його досвід

засвідчує ефективність ненасильницьких форм культурного спротиву в умовах імперського тиску.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні порівняльного аналізу литовського руху книгонош із аналогічними формами культурного спротиву в інших країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Україні, а також у вивченні повсякденних практик учасників нелегальних мереж, механізмів їхньої комунікації та трансформації культурних стратегій у довготривалій історичній перспективі.

Список використаних джерел

1. Борьба литовского народа за свободу печати 1864-1904 р.р. / [упоряд.: В. Меркис, А. Пирочкинас]. Вильнюс: Литовский национальный музей, 2004. 126 с.
2. Герасименко І. Романтика «замріяних часів»: Національне відродження у Литві та Україні. URL: https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2357608/romantika-zamriianikh-chasiv-natsional-ne-vidrozhennia-u-litvi-ta-ukrayini?srsltid=AfmBOopEvkdzrHROiJCFodZ9X1QxtjdmJsLU_BbAEUrixmdhwrVBxppC (дата звернення: 21.06.2025).
3. Гулевич В. Разгром Россией польско-шляхетского восстания 150 лет назад поспособствовал сохранению литовцев, как народа. URL: <https://web.archive.org/web/20160803233501/http://newsbalt.ru/analytics/2013/03/vladislav-gulevich-razgrom-rossiey-po/> (дата звернення: 13.10.2025).
4. Didžiosios knygnešių bylos (Великі справи книгоношів) / Упорядник: Катілюс Алгімантас. Вільнюс : Видавництво Інституту історії Литви, 2006. 420 с. URL: https://www.lituanistika.lt/content/6714?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 19.09.2025).
5. Дірявка К. Роль руху книгонош у Литовському національному відродженні другої половини XIX ст. *Україна на ментальній карті Європи: історичний*

досвід, сьогодення, перспективи: матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції, 2–3 травня 2024 р., м. Дніпро / А. Венгер (голова ред. кол.), О. Каковкіна (відп. ред.). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 35-37.

6. Jakulis M., Ryčkov A., Poška A., Giordano A., Šiaučiūnaitė-Verbickienė J. Smuggling in the Grand Duchy of Lithuania–Kingdom of Prussia borderland... (2024). *Journal of Baltic Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629778.2024.2360393>
7. Історія Литви кожному / А. Бумблаускас [та ін.] ; наук. ред. укр. вид. В. Поліщук ; пер. з лит. В. Кулініч ; ред. пер. Ю. Григор'єв. Київ : Балтія Друк, 2018. 422 с.
8. Карловічюс Я. та Литовське національне відродження. URL: https://www4003-vu-lt.translate.goog/J-KarloVICIUS-ir-lietuVIU-tautinis-atgimimas-924.html?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=lt&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc (дата звернення: 12.05.2025).
9. Каунас Д. Lietuvos knygotyra pirmosios lietuviškos knygos 450-aisiais metais (Литовське книгодослідження у 450-ту річницю першої литовської книги). *Knygotyra*. 1997. Т. 33. С. 7–13. URL: <file:///D:/Deskto%20r/Turinys.pdf> (дата звернення: 23.09.2025).
10. Литовський національний рух Паневежиса. URL: <https://panbalsas.lt/panevezio-lietuviu-tautinis-judejimas/> (дата звернення: 02.09.2025).
11. Lithuanian book smugglers and clandestine village teachers (1864-1904). URL: <https://www.geni.com/projects/Lithuanian-book-smugglers-and-clandestine-village-teachers-1864-1904/1154739> (дата звернення: 19.09.2025).
12. Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904 : žinynas / sud. В. Kaluškevičius, К. Misius. Vilnius : Diemedžio leidykla, 2004. 670 p. URL: <https://www.lituanistika.lt/content/7278> (дата звернення: 13.04.2026).

13. Merkys V. Knygnešys. Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. X. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006. 306 p.
14. Merkys V. Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo, Вільнюс: Mintis, 1999. URL: https://www.lituanistika.lt/content/95047?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 22.08.2025).
15. Merkys V. Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.: Vilnius: Versus Aureus, 2006. URL: https://www.lituanistika.lt/content/3606?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 03.10.2025).
16. Myths About Lithuania, #1: «Russia Banned Lithuanian» (Міфи про Литву, № 1: «Росія заборонила литовську мову» URL: https://www.lithuanianjournal.org/post/myths-about-lithuania-1-russia-banned-lithuanian?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 08.08.2025).
17. On the History of the Ban of the Lithuanian Press (Про історію заборони литовської преси). URL: <https://www.zurnalai.vu.lt/literatura/en/article/view/42307/39597> (дата звернення: 01.10.2025).
18. Stepukonienė Inga. Knygnešiai ir knygnešystė Pakaunės krašte (monografija). Kaunas: Eurispauda, 2020, 552 p.
19. Visuotinė lietuvių enciklopedija (*Енциклопедична характеристика руху, процеси доставки літератури, соціальний склад книгоношів*) URL: https://www.vle.lt/straipsnis/knygnesiai/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.05.2025).
20. Vincas Juška – lietuvių knygnešys (Доставка книг у районі Кретинга у 1864–1904 роках. Вінцас Юшка – відомий литовський книгоноша). URL: https://www.atviraklaipeda.lt/2024/03/24/knygnesyste-kretingos-kraste-1864-1904-metais/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.06.2025).